

**MAHALLIY BYUDJETLAR DAROMADLARINI
PROGNOZLASHTIRISHGA OID ILMIY-NAZARIY QARASHLAR
TAHLILI**

PhD Ergashov Jamshid Ashurovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotasiya

Maqolada iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida mahalliy byudjet daromadlari bazasini kengaytirish va mahalliy soliqlarni hisoblash mexanizmini takomillashtirish masalalari, hozirgi kundagi holati va boshqaruvda joriy etishning xorij tajribasi chuqur tahlil qilib o'rganilgan. Mahalliy byudjet daromadlarining konseptual asoslarini chuqur o'rganish va ularning barqarorligini ta'minlash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarurligi asoslandi. Soliqlarning mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirishdagi ahamiyati va mahalliy byudjet daromadlarini oshirish hamda mahalliy soliqlar ro'yxatini kengaytirish yuzasidan amaliy taklif va tavsiyalar taklif etildi.

Kalit so'zlar: byudjet salohiyati, byudjetlararo transfert, mahalliy byudjet, mahalliy byudjetlar daromadlari, mahalliy byudjetlar xarajatlari, mahalliy soliqlar, solikli daromadlar, moliyaviy mustaqillik, mahalliy boshqaruv.

Kirish:

Jahonda global miqyosdagi integratsiya va raqobatlashuvning kuchayishi sharoitida davlat byudjetini prognozashtirish uslubiyotini takomillashtirishga doir ilmiy-tadqiqotlarning ahamiyati oshib bormoqda. Daromadlarni prognozlash jarayonini bashorat qilish va sifatli prognozlash, eksponensial tekislash va yagona tenglama regressiya prognozi, makroiqtisodiy daromadlarni prognozlashda xarajatlarni prognozlash, o'rta muddatli byudjetni rejalashtirish, natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirish, dasturiy-maqсадli usulda byudjetni rejalashtirish uslubiyotini takomillashtirish, davlat byudjeti prognoz xatoliklarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga ta'siri bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar bu boradagi ustuvor yo'nalishlardan hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur maqolada korxona moliyaviy barqarorligini ta'minlashda raqamli texnologiyalardan foydalanish va bu orqali boshqaruv faoliyati samaradorligini yanada oshirish, so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan ishlar, bu borada xorij tajribasi atroflicha tahlil qilingan. Tahlil jarayonida ilmiy abstraksiyalash, ekspert baholash, induksiya va deduksiya, taqqoslash, tizimli tahlil usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar.

Umuman olganda har qanday prognozni amalga oshirilish jarayonining ijtimoiy ildizini albatta insoniyatning olamni bilishi va unda uning o'rni kelajakda qanday bo'lishi mumkinligini bilishga intilishiga borib taqalsa, uning iqtisodiy ildizini kishilik jamiyatida taqsimot munosabatlarining murakkablashib borishi, jamiyat sivilizatsiyasi natijasida ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalar ajraluvi natijasida ular o'rtasidagi nisbat(proporsiyani)ni o'rnatishga ehtiyojning mavjudligi tashkil etadi.

Boshqacha qilib aytganda sohalar o'rtasidagi nisbat munosabatlarini o'rnatish esa davlatning jamiyatda sinfiy siyosiy kuch sifatida yuzaga kelishini taqozo etadi. O'z navbatida esa davlat bunday proporsiyalarni ta'minlashda taqsimot munosabatlarini tartiblashdan foydalanadi, ya'ni ishlab chiqarish sohasida yaratilgan qiymatni qayta taqsimlash maqsadida turli xil markazlashga pul fondlarini tashkil etish bilan hal etadi. Albatta bunday pul fondlari sifatida davlat byudjeti(xazinasi)ining manbalarini aniqlash, uni chamalash(prognozlash) davlat moliya xo'jaligining muhim qirralari sifatida namoyon bo'ladi. Bundan ko'rinadi, davlat jamiyatda taqsimot munosabatlarida faol ishtirok etib, o'zining faoliyatining moliyaviy asoslarini ta'minlashga harakat qiladi, bunday moliyaviy manbalarni joriy etish, uni undirish bilan birgalikda uning darajasini(kelajakdagi hajmini) doim aniqlashb turish uning manfaatlariga mos keladi.

Manbalarga¹ ko'ra prognoz qilishning shakllanishi ma'lum bir bosqichlarga ega. Yuqorida ta'kidlangandek, dastlabki prognozlash va rejalashtirish bashorat tusida

¹Каранг: Едронова, В.М. Прогнозирование налоговых поступлений в субъекте Российской Федерации/ В.М. Едронова, Н.Н. Акимов // Финансы и кредит. – 2008. - №17 – С.51-54.; Винокурова, Г.П. Налоги и налогообложение в Российской Федерации: учебное пособие / Г.П. Винокурова. – Йошкар-Ола.: МарГТУ, 2003. – 46 с.; Васильева, М.В. Методы налогового прогнозирования на макроуровне / М.В.Васильева // Управленческий учет. – 2011. - №6 – С.63-73.

bo'lgan. Bu jarayon asosan falsafiy-tarixiy shakllanish deb atalib, unda diniy, hissiy va filosofik yondoshuvlar ustun bo'lgan va eramizdan avvalgi IV-V asrlargacha ushbu yo'nalishdagi bashoratlarning hukmron bo'lib, falsafiy bashoratlarning asosini Platon va Konfutsiyilar ta'limoti tashkil etadi. Keyingi bosqich XV-XVI asrlarga tegishli bo'lib, bu bosqichda nazariy va amaliy ishlanmalar chuqurlashtirildi, bashoratlarning insonning aqliy faoliyati natijalariga tayanildi va bashoratda tashqi muhitning ta'sirlari baholandi va mantiqiy xulosalarga asoslandi.

Byudjetni (xazinani) prognoz qilish tushunchasi va jarayoni ma'lum shakllanish va rivojlanish aspektlariga ega. Qadimgi dastlabki va keyingi davrlarda ham albatta, davlat xazinasining moliyaviy manbalarini chamalab borishda davlatning ma'lum bir shaxslari, mansabdorlar, keyinchalik alohida bo'linmalari shug'ullanishgan, bu jarayon davlatning shakli, uning tuzilishi, qolaversa iqtisodiy siyosatining mazmuniga qarab shakllanib takomillashib borgan. Bu masalaga tarixiy nuqtai nazardan qaralganda ayrim tarixiy dalillar buni isbotlaydi.

Masalan, qadimgi Rim davlatida imperator A.Oktavian tomonidan davlat xazinasiga kelib tushadigan daromadlarning hajmini aniqlash maqsadida joylarda davlatning moliyasi shug'ullanuvchi davlat idoralarini tashkil qilindi, har bir yerlarning kadastrlarini aniqlash, har bir mol-mulk va yer egalarining deklaratsiyalar topshirish majburiyatlari joriy qilindi. Chunki, Rim imperiyasining boshqa bosib olgan hududlari hajmi keng bo'lib, ulardan majburiy to'lovlarni undirish murakkablashib, ularning hajmini aniqlash ham qiyinlashib borgan ediki, oqibatda esa davlat daromadlarining hajmini aniqlash va ularning kelgusida kelib tushish ehtimollarini aniqlash ishlarini tashkil qilishni taqozo etdi.

Qadimgi arab davlatlarida jumladan, Muhammad Payg'ambardan keyingi davrlarda davlat hukmdori bo'lgan Umar ibn al-Xattob davrida olib borilgan soliqlar siyosatidagi islohotlar natijasida boshqaruv tizimini takomillashtirilib davlat xazinasiga kelib tushadigan tushumlarning hisobini olish va ularning kelgusi davrdagi hajmini aniqlab borish maqsadida Devonlar tashkil qilindi. Devon – fors tilida «ro'yxat», «qayd qilish» yoki «daftar» ma'nolarini anglatadi. Unda bir necha bo'limlar mavjud edi. Jumladan, Askarlar devoni (الجند ديوان) da askarlar nomi, qabilalar tarkibi va ularning har biriga beriladigan maoshlar belgilangan bo'lsa, Xaroj devoni (الخراج ديوان) da esa «Bayt al-mol»ga topshiriladigan soliqlar qayd etib borilgan. Bu davrda devonning doimiy tarkibini o'z ichiga oluvchi ro'yxat tuzilgan

bo'lib, unda kirim va chiqim, shuningdek, davlatdan maosh olish huquqiga ega bo'lgan kishilar ro'yxati qayd etib borilgan.

Vatanimiz hududida faoliyat olib borgan Somoniylar davlatida moliyaviy mablarni chamalash ishlari ancha rivoj topgan. Somoniylar davlat boshqaruvida 10 ga yaqin devonlar(vazirliklar) tashkil etilib, ularning orasida davlatning moliyaviy masalalari bilan shug'ullanadigan Moliya ishlar devonligi tuzilib, unda davlat g'aznasiga tushadigan barcha daromadlar, jumladan soliqlarning kelib tushishi va undan davlat manfaatlari yo'lida sarflanish masalalari bilan birgalikda soliq tushumlarining kelgusidagi hajmini aniqlash asosida xarajatlarni rejalashtirish ishlari amalga oshirib borilgan. Viloyat va tumanlar(shaharlar)dan soliq yig'uvchilar tomonidan undiriladigan soliqlarning hisob-kitob ishlari ushbu devonning zimmasiga yuklatilgan. Masalan, IX-XIII asrlarda qadimgi rus davlatlarida yerlarga feodal egalik qilishning joriy etilishi, yer egalarining o'z yerlaridan foydalanganligi uchun turli xil to'lovlarni joriy etish bilan birga uning kelgusidagi hajmini aniqlash ishlari ham tashkil qilgan.

Albatta davlat faoliyatining rivojlanib borishi bilan uning moliyaviy xazinasini tuzish, uni rejalashtirish hamda daromadlarni prognoz qilish masalalari ham takomillashib bordi. Bu borada keng qamrovli ilmiy tadqiqot ishlari ham olib borildi. Quyidagi ana shunday ilmiy tadqiqotlarning mazmunining nazariy tahlillarini ko'rib chiqishga harakat qilamiz.

Turli darajadagi byudjetlarning daromad manbalari prognozashtirish muammolari bilan shug'ulanib keladigan xorijlik olimlardan S.Makridaks, S. Uilrayt va V.MakGilar mahalliy darajadagi byudjetlarning daromadlarini prognozashtirish bo'yicha o'zlarining metodologiyasining mohiyati sifatida daromadlarning manbalarini to'g'ri baholash, ularning byudjetga jalb qilishning vositalari sifatida moliyaviy instrumentlardan to'g'ri foydalanishni taklif etgan, shuningdek, prognozashtirishning sabab-oqibat va davriy qatorlar usullarini taklif etgan.² Shuningdek xorijlik olimlardan S. Danninger o'z tadqiqotlarida mahalliy byudjetlarning daromadlarini rejalashtirish va prognozashtirishda barcha davlatlar uchun yagona metodika ishlab chiqishning imkoni yo'qli va bu narsa har bir

² S Makridakis, S.C Wheelwright, V.E.McGee Forecasting, methods and applications. – New York, Malloy Lithographing, Inc., 1983. – 926.

mamalakatning milliy xususiyatidan kelib chiqishi lozimligi va bu boradagi muammolar xususida fikr yuritadi.³

Hududning mahalliy byudjetining daromadlarini o'rta muddatli prognozlashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotilib borgan Ye. Chimitdorjieva hududning mahalliy byudjetining daromadlarini prognozlashtirishni soliq tushumlarini prognozlashtirish sifatida baholaydi va "soliqli daromadlarni prognozlashtirishni soliq rejalashtirishning tayyorgarlik bosqichi sifatida baholaydi, shuningdek, mahalliy byudjetlarni o'rta muddatli prognozlashtirishni amalga oshirishda qo'llaniladigan metodlar sifatida deterministik, ekspertli, vaqt qatorlari, matematik, ekstroplatsiya kabilarni tavsiya etgan. Shuningdek, hududning o'rta muddatli byudjet daromadlarini prognozlashtirishning uslubiy asoslarini ko'rsatib bergan, mahalliy byudjetning solikli daromadlarini prognozlashtirishning klassifikatsiyalashtirgan, mahalliy byudjetni prognozlashtirish va rejalashtirish o'rtasidagi bog'liqlikni asoslab bergan.⁴

Mahalliy byudjetning daromadlarini rejalashtirish va prognozlashtirish borasidagi ilmiy tadqiqotlari bilan tanilgan M.V.Kotelnikova ham o'z ilmiy tadqiqotlarida mahalliy byudjetlar daromadlarini prognozlashtirish va uni rejalashtirishning dolzarb muammolariga e'tibor qaratgan. Uning fikricha, "turli darajadagi byudjetlarning daromadlarini prognozlashtirishda soliqlarni prognozlashtirish va soliqlarni rejalashtirishni taqqoslama xususiyatlarini uning ob'ekti, sub'ekti, maqsadi va baholash mezonini sifatida qarash kerak. Va yana ta'kidlaydiki, mahalliy byudjetlarning solikli daromadlarini rejalashtirish moliya organlarining faoliyati bo'lsa, soliqlarni rejalashtirish esa soliq xizmati organlarining faoliyatini tashkil etish kerak". M.V.Kotelnikova o'z tadqiqotlarida shuningdek, mahalliy byudjet daromadlarini prognozlashtirish borasida ilmiy tadqiqotlar olib borgan iqtisodchilar: Ye. N. Yevstigneev i N. G. Viktorova, A. M. Baltina, E. I. Komarova, M. A. Troyanskaya, I. I. Bablenkova, L. S. Kirina, G. N. Karpova, N. A. Goroxova, I. A. Mayburovlarning solikli daromadlarni rejalashtirish mahalliy hokimiyat

³ Stephan Danninger. Revenue Forecasts as Performance Targets (IMF Working paper WP/05/14). Washington, DC, International Monetary Fund, 2005.

⁴ Чимитдоржиева Екатерина Цыренжабовна. Среднесрочное прогнозирование налоговых доходов консолидированного бюджета региона. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иркутск – 2011. С.3-24.

darajasidagi faoliyat, soliqlarni rejalashtirish esa, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda amalga oshiriladi degan g'oyalarining ilmiy talqini keltiradi.

Xulosa va takliflar.

Mahalliy byudjetlarning soliqli daromad manbalari bo'lgan yer solig'i, mol-mulk solig'i va jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i bo'yicha tushumlarni prognoz qilish uslubiyatidan amaliyotda foydalanish mahalliy byudjetlarni rejalashtirishning muhim bosqichi bo'lgan daromadlarini optimal prognoz qilishda muhim uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/Reference:

1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тош: Ғ.Ғулом 2020.- 640 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари. www.soliq.uz.
3. Ж.Эргашов “Маҳаллий бюджет даромадларини прогнозлаштириш ҳамда даромадларни ошириш масалалари” PhD илмий даражасини олиш учун диссертатсия автореферати. 2023 йилда ёзилган диссертатсияси маълумотлари. Тошкент давлат иқтисодиёт университети- 22 б.
4. Нормурзаев У. Тадбиркорларни қўллаб-қувватлашда солиқ имтиёзларини бериш орқали самарали усуллардан фойдаланиш йўллари //Экономика и образование. – 2021. – №. 3. – С. 91-95.
5. Normurzaev U. Amendments and additions to the tax code of the republic of uzbekistan on tax privileges in 2021. – 2021